

יוסף טובי למבנה ההנהגה של הקהילה היהודית בצנעא

מן המפורסמות הוא, כי בצד ההנהגה הרוחנית, התורנית, של הקהילות היהודיות בתימן, היתה ההנהגה המדינית-המעשית, שעסקה בניהול חיי-הקהילה הפנימיים והחיצוניים, הן בתוך השכונה היהודית והן ביחסיה עם הסביבה ובמיוחד עם השלטונות. מבנה זה של ההנהגה ידוע מן התקופה הקאסמית והחמידית באימאמות הזיידית בתימן (1629–1948). אפשר כזה היה למן ייסודה של אימאמות זו בשנת 897, אך אין בידינו ידיעות מספיקות כדי לאשש זאת.

הדואליות במבנה ההנהגה, שיש לה שורשים קדומים בתולדות עם ישראל, הושפעה גם מן הדואליות שבשלטון המקומי בערי תימן ובמחוזותיה – העאמל לעומת הקאצי, ששניהם נציגי השלטון המרכזי בדמותו של האימאם – שהוא הראש הדתי והראש המדיני כאחד – אלא שזה המושל האזרחי והצבאי וזה השופט הדתי. אימאמים פיקחים, כאימאם יחיא (1918–1948), ידעו לקיים את שלטונם במחוזות השונים, על-ידי עימות מתמיד מאחורי הקלעים בין שני נציגיהם בעיר או במחוז, באופן שמנעו אפשרות היווצרותם של מוקדי-כוח מקומיים שיהיו מתמרדים בשלטון המרכזי.

אף באשר למבנה ההנהגה של יהודי תימן בתקופה הקאסמית והחמידית רחוקים הדברים מלהיות מבוררים דיים, משום שהמחקר לא נתן דעתו די לנושא זה ואף משום שהמקורות לכך מועטים, והם מצויים ברובם בכתובים שעדיין לא נדפסו. עם זאת, גם על-פי המקורות שבידינו, שבתלקם כבר נדפסו, אפשר להציג תמונה נאמנה למדי של מוסדות ההנהגה היהודית בתימן, לפחות בקהילת צנעא.

אביא בזה תעודה אחת מאוסף פרטי³, שיש בה כדי להוסיף לידיעותינו על הנהגת יהודי צנעא. זמנה של התעודה אינו מצויין, אך מתוך מה שנזכר בה, יש לקבוע אותו לשנות העשרים או השלושים במאה ה"ט. התעודה היא תקנה – "מושב" בלשון יהודי תימן – שעליה חתומים כל ראשי הקהל בצנעא, הקובעת את בחירתו של ר' יחיא בן יהודה צאלח לתפקיד "העאקל" של הקהילה.

ר' יחיא זה הוא דמות ידועה בתולדות יהודי תימן במאה ה"ט. כפי שמספר אודותיו ר' עמרם קרח⁴, מוצאו מקהילת ברט שבצפון תימן ובא להתיישב בצנעא, אך שמר על קשרים עם ראשי שבטי בפיל שבצפון הארץ, כשהוא משמש להם סוכן לרכישת מוצרים שונים, באופן שפרנסתו היתה ברווח. "ברצון טוב נתעסק בכל עניני הצבור לשם שמים לא להתגדל ולא לקבל פרס. העמים על עצמו עול ככד בחנם לגבות העורות והחלבים השייכים לעניים ולמכרן, לאסוף הדמים ולחלקם לעניים כפי תקנת הראשונים כנז"ל... ודבריו היו נשמעים בשערי המלך והשרים להקל מעליהם תוקף הגזרות עלידי שחד ממון ושחד דברים".

נהה אם כן, לפנינו דמותו של היהודי העשיר המקורב למוקדי הכוח והשלטון, המנצל קשריו אלו לטובת בני קהילתו, בדומה לר' שלום בן אהרן עראקי באמצעה של המאה

הי"ח. בייחוד מתקשר שמו של ר' יחיא צאלח דנן לגזירת המקמצים, שבהשתדלותו נפטרו ראשי הקהל ונכבדיו מלעסוק במלאכה בזויה זו של ניקוי המחראות ורחובות העיר מנבלות הבהמות והחיות למיניהן⁹. ר' יחיא צאלח נפטר בשנת 1834, ומכאן שהתעודה אינה מאוחרת לשנה זו.

בתעודה מסופר, ש"הנשיאים" – "המשאיך" – בלשון המקור – ביקשו לזמן אסיפה של "עוקאל", כדי לבחור מתוכם נציגים, שיעסקו בכל אותם עניינים שבין השלטון לבין היהודים. ואמנם נתכנסה אסיפה כזו בבית-הכנסת של ר' שלום הכהן עראקי, שכבר נפטר באותם ימים¹⁰. בית-כנסת זה היה מן הגדולים בצנעא ויהודי הקהילה נהגו להתכנס בו באסיפותיהם הציבוריות. האסיפה בחרה שלושה עוקאל, ועליהם ר' יחיא בן יהודה צאלח הנ"ל. פרט נוסף הנזכר בתעודה, שיש בו כדי לסייע בידינו לקבוע את זמנה, הוא איזכור "השיך", שיחד עם ר' יחיא, יוכלו לפנות אל שלושת העוקאל שנבחרו ולבקש מהם לפעול בעניין זה או אחר לפי הצורך. שמו של השיך לא נזכר, אך מהקשר הדברים מבורר שהוא היה בעל הסמכות הגבוהה ביותר בקהילה, למעשה נשיא הקהילה. להשערתי, נראה שהמכוון לר' אברהם בן שלום הלוי, שהיה נגיד קהילת יהודי צנעא בראשית המאה הי"ט, נכדו של הדיין ר' יחיא בן אברהם הלוי שהיה מראשי הקהילה בעת שובם מגלות מווע. בני משפחת הלוי נתמנו אחראים על מטבע המלך, במקום משפחת הכהנים עראקי לאחר שזו ירדה מגדולתה בשנת 1762, כשר' שלום עראקי הודח ממשרתו והושם במאסר וכל בתי-הכנסת בצנעא נסגרו למשך שלושים שנה. מאחר שר' אברהם הנ"ל כיהן בתפקיד ראש-הקהל, דהיינו שיך (בלשונם העברית של יהודי תימן נשיא או נגיד), נתכנתה משפחתו כולה בשם אלשיך, והיא משפחת אלשיך הידועה עד היום¹¹. אמנם המונח "שיך" ידוע לנו עוד מן המאה הי"ח; כזה היה תוארו של ר' שלום עראקי. אך יש להניח, שבמקום שנוצר אדם רק בתוארו זה, מבלי לציין את שמו, בתקופת השנים שבראשית המאה הי"ט, הכוונה לר' אברהם הנ"ל, שמשפחתו כולה כונתה על שם תוארו. אם נכונה השערתנו, הרי שהתעודה אינה מאוחרת לשנת 1829, שבה נפטר ר' אברהם הלוי¹².

וזה הנלמד מן התעודה לעניין מבנה ההנהגה של הקהילה היהודית בצנעא:

א. השלטון המקומי דרש מינוי נציגים – עוקאל – של היהודים, שאתם יתקשר בענייני היהודים. דבר זה תואם את הידוע לנו גם משנת 1905, כאשר האימאם יחיא מינה עאקל מן היהודים, כשכבש את העיר צנעא מידי התורכים¹³.

ב. היה קיים מעמד המכונה "משאיך" – נשיאים, ראשי-הקהל. לא ברור מי היה שותף למעמד זה ומה זכויותיו. שימוש במונח זה מצאנו בתעודה משנת בצ"ח לשטרות (1787)¹². נראה שהמכוון לאותו מעמד של עוקאל, שהם מנהיגי הקהילה, וכי השימוש בתואר משאיך נובע מכך שהעוקאל היו בדרך כלל שיכים, דהיינו נכבדים ובעלי תפקידים שונים בהנהגת הקהילה. לעומת כן, מוגדר יותר מעמד העוקאל, ביחיד "עאקל" (פירושו בערבית: נבון), הכולל בוודאי את ראשי בית-הכנסת, גובי המס, נכבדי הקהילה ועשיריה. יש לציין, שגם בשכונות המוסלמיות בצנעא היו נושאי תפקידים בשם עאקל, או שיך, שתפקידם לנהל את השכונות ולגבות את המסים ואת היטלים השונים. אף לכל מקצוע יש שיך, שתפקידו להשגיח על המחירים ועל רמת העבודה, ואלה בוחרים להם את "שיך אלמשאיך", שהוא השיך הראשי של השוק¹³.

כלומר, השלטון המוסלמי ראה ביהודים תושבים של שכונה מסוימת בצנעא, ואת כל קשריו אתם הוא מנהל באמצעות העוקאל.

ג. מן המעמד הכללי של העוקאל נבחרו שלושה עוקאל, שעליהם הוטל לקיים את הקשרים עם השלטון. שמם של שלושת הנבחרים לא צויין בתעודה, אך מתוכנה מבורר, שהעוקאל – באותה תקופה לפחות – לא היו נלהבים לקבל על עצמם תפקיד זה, משום שהם היו צפויים לביטול זמנם בצרכי-ציבור, ובתוך כך לקיפוח פרנסתם. שכן, לא היה נהוג בתימן שבעלי תפקידים ציבוריים מקבלים שכר קבוע; ויתרה על כך, אף היו צפויים למאסר, כאשר לא יוכלו למלא את שאיפות השלטון ביחס לקהילה היהודית, והדבר מכוון בעיקר לגביית המסים הקבועים (הג'זיה) וההיטלים המיוחדים¹⁴. יש לציין, שהיו אלה ימים קשים למדי מבחינת היהודים, ימי שלטונו של האימאם החלש אלמהדי עבדאללה אבן אלמותוול אחמד. בימיו עלו וירדו וזירים רבים שדאגו למלא את כיסם הפרטי, השלטון היה חלש ביותר, והיהודים היו ודאי הראשונים לסחיטת ממון¹⁵. כדי לרצות את הנבחרים הובטח להם לשלם הוצאותיהם והוצאות בתיהם, שיצטרכו להוציא מחמת פעילותם הציבורית. עוד הובטח לעוקאל, שלא יצטרכו לפנות באופן ישיר לשלטון, בהתאם לתקנה שהיתה ביד בית-הדין בצנעא, בוודאי משום החשש שפניה זו תזיק להם. נראה שהקשר הישיר עם השלטון היה נתון בידיהם של השייך' האחראי על המטבע והעוקאל הראשי ר' יחיא צאלח, שקשורים היו עם השלטון גם מתוך למסגרת יחסיו עם הקהילה היהודית.

ד. על שלושת העוקאל היה ממונה עוקאל אחד עיקרי, שהיה ממונה על חשבונות הקהל כולם, ההכנסות וההוצאות. לא צויין בתעודה הכנסות והוצאות אלו מהן, אך המכוון בוודאי להכנסות מן השחיטה וממכירת הצימוקים וכדומה, ולהוצאות לעניים וכו'¹⁶. הסמכויות המוענקות לעוקאל רחבות ביותר, למעשה נמסר בידיו שלטון יחיד בקהילה, תוך הדגשה מפורשת, כי כל שיעשה עשוי ואין עליו מחאה משום אדם. אפשר שסמכויות רחבות אלו לא היו מוקנות לכל עוקאל, אלא לר' יחיא צאלח הנזכר בתעודה, אולי משום שהתנה זאת לאחר שקמו עליו עוררין מבני הקהילה.

ה. העוקאל הראשי, יחד עם השייך', היו מפעילים את שלושת העוקאל על-פי הצורך, בהתאם להחלטתם. העוקאל הראשי הוא הקובע את שכרם של העוקאל, ללא אפשרות של ערעור. לא ברור מה היה בדיוק מעמדו של השייך'; נראה שלא היה לו מעמד רשמי. אך בוודאי רצתה הקהילה להיעזר בקירבתו לאימאם בהיותו ממונה על מטבע המלך.

כללם של דברים: יש בתעודה כדי ללמדנו לא מעט על מבנה ההנהגה של הקהילה היהודית בצנעא במסגרת יחסיה עם השלטון. ראויה להדגשה העובדה ששלושת העוקאל והעוקאל הראשי נבחרים באופן דמוקראטי למדי, אם-כי לא על-ידי בני הקהילה כולם, אלא על-ידי ראשיו ומנהיגיו. מצד אחר, אין בתעודה דבר על ההנהגה הרוחנית התורנית של הקהילה. ולא משום שלא היתה כזו – ברוב המחצית הראשונה של המאה הי"ט (1812–1849) כיהן ר' יוסף קארה כאב בית-דין וכמנהיג רוחני של הקהילה¹⁷ – אלא שדמויותיהם של בעלי הממון המקורבים לשלטון, ר' אברהם הלוי ור' יחיא צאלח האפילו על מעמדו של אב בית-הדין, ולא רק במסגרת היחסים עם השלטון¹⁸.

נוסח התעודה

ולמא טלבו אלמשאיך' חצ'רה עקאל חתא יכ'תארו להם עקאל יכוננו מואצ'בין למטלב באב אלמלכות פי מא ורד עלא אלקהל לחאל אן יטלבו אלמלכות עקאל מן אלמשאיך'. ת'ם חצלה' אלמואלה מן ג'מיע אלעקאל אלחאצ'רין פי כניסה כה'ר שלום ו' אהרן כ'צ' תנצב'ה, באן יכ'תארו אלמשאיך' ת'לאת'ה עקאל ויראצ'והם באג'רתהם אד'א טלבוהם אלמלכות וקטעו יומהם או חצל עליהם חכס ח'ו, פיכון אג'רתהם וצרפה ביותהם עלא אלקהל כפי הטורח הנראה להם. ואכ'תארו אלאן אלעאקל אלאצלי יחיא ו' יודא צאלח יעמוד על מינויו הראשון עלא חסאבאת אלקהל ג'מיע פי כל מא ורד יכון ג'מיע אלחסאב פי אלמקבוץ' ואלמכ'רג'את עלא יחיא דנן וכיל מפורץ' על כל דבר, ומא קטע בה יחיא דנן עלא אלקהל פהו מקבול מרצ'י עליהם ומה שיעשה ואין עליו מחאה משום אדם. וקיבל עליו יחיא דנן אנה יסתקים עלא אלקהל עפ'יי התנאים הנז'ל. ואד'א אחתאנז'ו אלש'יך' ויחיא דנן מן אלת'לאת'ה אלעקאל אלמואצ'בין לאלקהל טלב מנהם יחיא דנן אלש'יך' מן אראד אלד'י יקצ'ו אלחאג'ה ויכון תסלים אלאג'רה חק אלעקאל אלמואצ'בין בנצ'ר יחיא דנן ומא נצ'רה יחיא דנן פי תסלים אלאג'רה כאלעמל עליה. כלל העולה מה שיעשה עשוי. ושרטו עלא אלמלכות חסב אלקאעדה אלאצליה ואלמושב אלד'י פי יד ב'ד אן לא (?) עליהם כ'טאב פי באב אלמלכות ואפ'י פי מא הוא צורך הקהל, וקיבלו עליהם כל הנז'ל בקנין ושבועה חמורה וחתמו כל ראשי הקהל עלא הד'א אלמושב.

ת ר ג ו ם

הואיל ודרשו הנשיאים (זימון) מעמד העוקאל כדי שיבחרו להם עוקאל שיהיו ממונים על תביעות שער המלכות שיגיעו אל הקהל, בהיות אשר המלכות דורשת עוקאל מן הנשיאים.

כתוצאה מכך התקבלה ההסכמה מכלל העוקאל הנוכחים בבית-הכנסת של כבוד הרב שלום בן אהרן כהן צדק תהי נשמתו צרורה בצרור החיים, שהנשיאים יבחרו שלושה עוקאל וינצ'ו אותם בשכרם כאשר יידרשו על-ידי המלכות ויבטלו את יומם או יבוא עליהם מאסר חס'ושלום. ושכרם והוצאות בתיים יהיו על הקהל, כפי הטורח הנראה להם.

ובחרו עתה את העאקל העיקרי יחיא בן יודא צאלח, יעמוד על מינויו הראשון על חשבונות הקהל כולם, בכל מה שיגיע יהא כל החשבון בהכנסות ובהוצאות על יחיא דנן, בא-כוח מיופה על כל דבר. ומה שהחליט בו יחיא דנן על הקהל הרי הוא מקובל ומרוצה עליהם ומה שיעשה ואין עליו מחאה משום אדם, וקיבל עליו יחיא דנן להתנהג ביושר עם הקהל על-פי התנאים הנזכרים לעיל.

ואם יזדקקו הנשיא ויחיא דנן לשלושת העוקאל הממונים על הקהל, יתבעו יחיא דנן והנשיא את מי שירצו שיוציאו את הדבר לפועל ויהיה תשלום השכר של העוקאל הממונים בפיקוחו של יחיא דנן ומה שייראה בעיניו של יחיא דנן בתשלום השכר הרי הוא בר תוקף. כלל העולה, מה שיעשה עשוי.

והתנו על המלכות בהתאם לתקנה העיקרית ולמושב אשר ביד בית-הדין, שאין מוטל עליהם לפנות לשער המלכות ואפילו במה שהוא צורך הקהל.

וקיבלו עליהם כל הנזכרים לעיל בקנין ושבועה חמורה וחתמו כל ראשי הקהל על המושב הזה.

הערות

1. אריך בראואר היה ראשון שנוקק לסוגיה זו בספרו Ethnologie der jemenitischen Juden, Heidelberg עמ' 281–289. ש"ד גויטיין עסק בכך במאמרו, על החיים הציבוריים של היהודים בארץ תימן, ספר היובל למרדכי קפלן, ניריורק תשי"ז, עמ' מג–סא. עבודת-גמר בנושא "דמותה של ההנהגה בתימן" נכתבה על-ידי יחיאל נחשון בהדרכת פרופ' ח"ז הירשברג, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ב (126 עמ'). ראה אף במאמרי The Authority of the community of Sana over the other Communities of Yemen, הרצאה משוכפלת לקראת הועידה הבין-לאומית לחקר הקהילות היהודיות בארצות האיסלאם, מכון בן-צבי, ירושלים תשל"ד (22 עמ'); הקהילה היהודית בתימן, בתוך מורשת יהודי תימן (בעריכת י' טובי), ירושלים תשל"ז, עמ' סה ואילך.
2. לרוב, ללא ניתוח התעודות כדי ללמוד מהן על הנהגת הקהילה ומוסדותיה. ראה למשל התעודה שנתפרסמה בס' פעולת צדיק למהרי"ץ, חלק ראשון, תל-אביב תש"ו, בראש הספר; וכן בס' בואי תימן (בעריכת י' רצהבי), תל-אביב תשכ"ז, עמ' 187–190.
3. התעודה מצויה ברשותו של מר נחמן מגארי בירושלים. תודתי נתונה לו על שהואיל להעמידה לרשותי לצורך חקירתה ופירסומה.
4. ראה אוצר לשון הקדש שלבני תימן ליהודה רצהבי, תל-אביב תשל"ח, עמ' 152.
5. סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' כה–כו.
6. שם, עמ' כו–כו. ראה גם קונטרס חיי התימנים לר' יוסף שמן במהדורת נחום-טובי, בתוך ס' יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון (בעריכת ישעיהו-טובי), ירושלים תשל"ז, עמ' קלא–קלג.
7. ראה עליו במאמרי, פניית פקידי קושטא אל רבי שלום עראקי נשיא יהודי תימן בשנת תק"ב (1742), שלם א (תשל"ד), עמ' 258–269, ובמקורות המובאים בעמוד 262 שם, הערות 27–26.
8. ראה סערת תימן, עמ' כד, וכן ר' חיים חבשוש, קורות ישראל בתימן, מהדורת הרב יוסף קאפת, ספונות ב (תשי"ח), עמ' רעג–רעד. נראה שר' שלום הנזכר שם הוא בנו של ר' אברהם דנן. ראה דברי ר' אברהם נדאף בקונטרסו "זכור לאברהם" מהדורת רצהבי, פרקים ב (תשל"ו), עמ' 148.
9. כך אף מחוץ לתימן. ראה באיגרת שנתפרסמה במאמר הנזכר בהערה 7 לעיל, עמ' 265, בפתיחתה.
10. סערת תימן, עמ' כד.
11. ראה ר' טלימאן חבשוש, אשכלות מרורות והליכות שבא, מהדורת ש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח, עמ' כו–כו.
12. בואי תימן, עמ' 188.
13. ראה דברי R.B. Serjeant בחוברת City of San'a, שיצאה בקמבריידג' 1976, לרגל התערוכה שנערכה בשנה זו על-ידי James Kirkman. עמ' 16–17.
14. דוגמה למאסרם של ראשי-הקהל בשנת 1890, משום שהיהודים לא יכלו לשלם את המס שנתבעו לשלם, ראה בס' סערת תימן, עמ' מז–מח.
15. ראה ספרי, יהודי תימן במאה ה'ט, ירושלים תשל"ז, עמ' 29–31.
16. השווה התעודות הנזכרות בהערה 2 לעיל.
17. סערת תימן, עמ' כז–כח.
18. ר' אברהם הלוי גם היה תלמיד-דחכם חשוב, ולא חשש לחלוק על מהרי"ץ (ר' יחיא בן יוסף צאלח) הפוסק הגדול של יהודי תימן, בענייני מסורת המקרא והתפילה. ראה סערת תימן עמ' כד, וס' רביד הזהב לר' דוד משרקי, תל-אביב תשט"ז, עמ' נו ועמ' עח ואילך.